УДК 347.93

DOI 10.37566/2707-6849-2021-3(36)-7

Інна ВОЛКОВА,

начальник відділу забезпечення роботи секретаря та суддів судової палати управління забезпечення роботи другої судової палати секретаріату Касаційного цивільного суду апарату Верховного Суду, кандидат історичних наук

ШТРАФ ЯК ЗАХІД ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ПРАКТИКА ВЕРХОВНОГО СУДУ

Необхідність справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави як основне завдання цивільного судочинства закріплено у ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК). Частина друга цієї статті визначає, що суд та учасники судового процесу зобов’язані керуватися завданням цивільного судочинства, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі [1, с. 4].

Проте реалізація окресленого завдання іноді супроводжується протиправною поведінкою або бездіяльністю деяких учасників процесу, що негативно впливає на належність процедури розгляду і вирішення цивільних справ. У літературі таке негативне явище, як зловживання процесуальними правами, отримало назву «процесуальні диверсії», і практика поширення таких деструктивних дій, унаслідок яких процесуальні інститути використовують не за призначенням, поширюється. Раціональним інструментом протидії вчиненню таких правопорушень,

а отже, важливим засобом забезпечення ефективності здійснення правосуддя у цивільних справах є застосування процесуального примусу у вигляді закріплених у ЦПК заходів. Тож актуальність обраної для дослідження теми публікації зумовлена необхідністю попередження та запобігання зловживанню процесуальними правами, припинення такого зловживання, уніфікації судової практики щодо застосування штрафу як засобу процесуального примусу і як новели цивільного процесуального законодавства.

На важливості визначення сутності заходів процесуального примусу та необхідності встановлення чітких правових підстав застосування кожного такого заходу в різні часи наголошували у своїх наукових працях такі вчені, як: С. Бичкова, Є. Васьковський, О. Гетманцев, М. Гетманцев, К. Гусаров, О. Захарова, В. Комаров, В. Кравчук, Д. Луспеник, Я. Мельник, Ю. Притика, С. Фурса, Є. Харитонов, М. Штефан та багато інших. У 2017 році побачило світ комплексне монографічне дослідження К. Куцик, присвячене інституту заходів процесуального примусу в цивільному судочинстві України [2].

Однак із прийняттям 03.10.2017 року Закону України № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» главу 4 ЦПК було доповнено статтею «Неприпустимість зловживання процесуальними правами», а перелік заходів процесуального примусу – новим видом – штрафом. Тож штраф як захід процесуального примусу є новелою процесуального законодавства. Проте саме його почали активно застосовувати суди у своїй діяльності з метою не допустити або призупинити зловживання процесуальними правами.

Водночас це спричинило ряд наукових і практичних дискусій щодо його застосування. Дослідженню штрафу як заходу процесуального примусу присвятили публікації Н. Голубєва, В. Петренко, А. Дрішлюк, О. Норочевський, Ю. Полюк, Д. Моїсеєнко, В. Круковес, а також матеріали виступів на круглих столах і практикумах – Д. Луспеник, С. Бурлаков та ін. Серед найновіших комплексних досліджень проблеми зловживання процесуальними правами у цивільному судочинстві є дисертаційна робота А. Ткачук «Зловживання процесуальними правами у цивільному процесі України» [3].

Однак на сьогодні в науковій літературі відсутнє комплексне дослідження штрафу за зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві, так само не здійснено комплексного аналізу судової практики щодо застосування штрафу як заходу процесуального примусу, що є об'єктивним у зв'язку з його новизною.

Метою цієї публікації є з'ясування поняття і юридичної природи штрафу як заходу процесуального примусу, підстав та порядку застосування ст. 148 ЦПК у

судовій практиці Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду (далі – КЦС).

Неприпустимість зловживання процесуальними правами закріплена у ст. 2 ЦПК серед основних засад (принципів) цивільного судочинства. Законодавець конкретизує та пояснює цей принцип у ст. 44 ЦПК. Зокрема, учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами; зловживання процесуальними правами не допускається. Залежно від конкретних обставин суд може визнати зловживанням процесуальними правами дії, що суперечать завданню цивільного судочинства. До таких дій ЦПК відносить, зокрема:

1) подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, що спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконання судового рішення;

2) подання декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом і з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями;

3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер;

4) необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою;

5) укладення мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі.

Конструкція частини другої ст. 44 ЦПК, яка містить вставне слово «зокрема», дає підстави для висновку, що перелік наведених у ній дій, які суд може визнати зловживанням процесуальними правами, не є вичерпним. За конкретних обставин суд може визнати таким зловживанням також інші дії, які мають підкреслену нами вище спрямованість і характер. Тобто ключовим критерієм визначення тієї чи іншої дії зловживанням є саме спрямованість на перешкоджання, ускладнення, затягування судового процесу.

Слід урахувати, що нормативного визначення зловживання процесуальними правами немає. Тож звернімося до визначень, наведених у судових рішеннях Верховного Суду (в хронологічному порядку). Так, в ухвалі від 06.09.2018 у справі № 552/2378/17 КЦС наголосив, що «феномен зловживання процесуальними правами як особливий різновид цивільного процесуального правопорушення полягає у

тому, що при зловживанні процесуальними правами відбувається порушення умов реалізації суб'єктивних цивільних процесуальних прав. Це положення відповідає загальнотеоретичним розробкам конструкції зловживання правом, в яких воно нерідко визначається як поведінка, що перевищує (або порушує) межі здійснення суб'єктивних прав. Суб'єкт цивільного судочинства свої цивільні процесуальні права має здійснювати відповідно до їх призначення, яке або прямо визначено змістом того чи іншого суб'єктивного права, або вочевидь випливає з логіки існування того чи іншого суб'єктивного процесуального права.

Зловживання процесуальними правами може мати форму штучного ускладнення цивільного процесу, ускладнення розгляду справи в результаті поведінки, що перешкоджає винесенню рішення у справі або вчиненню інших процесуальних дій».

У постанові Великої Палати Верховного Суду (далі – ВП ВС) від 07.08.2019 у справі № 757/43793/18-ц визначено, що «зловживання процесуальними правами є особливою формою цивільного процесуального правопорушення, тобто умисними недобросовісними діями учасників цивільного процесу, що супроводжуються порушенням умов здійснення суб'єктивних процесуальних прав і здійснюються лише з видимістю реалізації таких прав». Також у цій постанові зроблено висновок і про те, що суд першої інстанції помилково застосував приписи ЦПК, що почав діяти з 15.12.2017, щодо зловживання позивачем його процесуальними правами на час звернення до суду з позовною заявою. ВП ВС зазначила, що на той час діяв ЦПК в іншій редакції, яка не передбачала інституту зловживання процесуальними правами. А крім того, відповідно до частини третьої ст. 44 ЦПК у редакції, чинній з 15.12.2017, зловживання процесуальними правами не могло мати наслідком закриття провадження у справі.

У постанові КАС ВС від 30.11.2020 у справі № 806/1943/18 під зловживанням процесуальними правами розуміється «форма умисних, несумлінних дій учасників процесу, що знаходить своє вираження, зокрема, у вчиненні дій, несумірних із наслідками, до яких вони можуть призвести, використанні наданих прав у супереч їх призначенню з метою обмеження можливості реалізації чи обмеження прав інших учасників провадження, перешкоджання діяльності суду з правильного та своєчасного розгляду й вирішення справ, необґрунтованого перевантаження роботи суду».

Таким чином, суть зловживання процесуальними правами полягає у тому, що особа, яка прагне досягти певних правових наслідків, здійснює процесуальні дії (бездіяльність), зовні «схожі» на юридичні факти, з якими закон пов'язує настання певних наслідків. Незважаючи на те, що такі дії мають повністю штучний характер, тобто не підкріплюються фактами об'єктивної дійсності, певні правові наслідки, які вигідні особі, все ж таки можуть настати. Тож об'єктивною ознакою зловживання є не просто конкретні дії, а дії, спрямовані на затягування розгляду

справи, створення перешкод іншим учасникам процесу. При цьому вирішення питання про наявність чи відсутність факту зловживання віднесено на розсуд суду, що розглядає справу. Як зауважив секретар Пленуму Верховного Суду Д. Луспеник, проблемою судів і є складність визначення в кожному конкретному випадку межі між добросовісним використанням своїх процесуальних прав учасниками справи і зловживанням ними. Адже визнання зловживання процесуальними правами – це не лише внутрішнє переконання суду, воно має ґрунтуватися на доказах. Проблема доказування зловживання правом пов'язана з тим, що доказуванню підлягає не лише вчинена процесуальна дія (чи бездіяльність), а й елементи суб'єктивної сторони процесуального правопорушення – вина у формі умислу чи необережності [4].

Якщо подання скарги, заяви, клопотання визнається зловживанням процесуальними правами, суд з урахуванням обставин справи має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання. Суд *зобов'язаний* вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами. У випадку зловживання процесуальними правами учасником судового процесу суд застосовує до нього заходи, визначені ЦПК. Тобто у частині четвертій ст. 44 ЦПК закріплено не право, а *обов'язок* суду вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами.

Свідомо оминаючи своєю увагою всі передбачені ЦПК засоби захисту від зловживань (попереджувальні, присічні, компенсаторні), маємо на меті зупинитися на аналізі штрафу як заходу процесуального примусу.

Законодавець визначає заходи процесуального примусу як процесуальні дії, що вчиняються судом у передбачених ЦПК випадках з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства (частина перша ст. 143 ЦПК).

Аналіз цієї норми дає можливість виснувати, що законодавець розрізняє дві підстави застосування заходів процесуального примусу судом. Перша – це невиконання встановлених у суді правил і процесуальних обов'язків, їх ігнорування. І саме з метою спонукання особи дотримуватися відповідних правил може бути застосовано відповідні заходи. Друга підстава – це зловживання особою своїми процесуальними правами. У цьому випадку заходи процесуального примусу покликані зупинити таке зловживання, запобігти створенню перешкод у здійсненні судочинства. Таким чином, можна умовно виокремити активне зловживання процесуальними правами – вчинення порушень, очевидних дій з метою порушення процесуального порядку; і пасивне зловживання, що полягає у невиконанні процесуального обов'язку, процесуальній бездіяльності.

Залежно від цього заходи процесуального примусу можна поділити на такі, що застосовуються за дії особи (за активне зловживання). До них відносимо

попередження, видалення із зали судового засідання, штраф; та такі, що призначаються за бездіяльність, невиконання процесуальних обов'язків (за пасивне зловживання). Це тимчасове вилучення доказів для дослідження судом, привід, штраф. Як бачимо, штраф відповідно до ЦПК може стягуватися судом як за дії, так і за бездіяльність.

Штраф є компенсаторним засобом боротьби зі зловживанням. Суд може постановити ухвалу про стягнення в дохід державного бюджету з відповідної особи штрафу у сумі до від 0,3 до трьох розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб у випадках (ст. 148 ЦПК): 1) невиконання процесуальних обов'язків, зокрема ухилення від вчинення дій, покладених судом на учасника судового процесу; 2) зловживання процесуальними правами, вчинення дій або допущення бездіяльності з метою перешкоджання судочинству; 3) неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин; 4) невиконання ухвали про забезпечення позову або доказів, ненадання копії відзиву на позов, апеляційну чи касаційну скаргу, відповіді на відзив, заперечення іншому учаснику справи у встановлений судом строк; 5) порушення заборон, встановлених у частині дев'ятій ст. 203 ЦПК, а саме на використання портативних аудіотехнічних пристроїв, здійснення фото- і кінозйомки, відео-, звукозапису під час врегулювання спору за участю судді.

У випадку повторного чи систематичного невиконання процесуальних обов'язків, повторного чи неодноразового зловживання процесуальними правами, повторного чи систематичного неподання витребуваних судом доказів без поважних причин або без їх повідомлення, триваючого невиконання ухвали про забезпечення позову або доказів суд з урахуванням конкретних обставин стягує у дохід державного бюджету з відповідного учасника судового процесу або відповідної іншої особи штраф у сумі від одного до десяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

За невиконання процесуальних обов'язків, зловживання процесуальними правами представником учасника справи ЦПК дає можливість суду з урахуванням конкретних обставин справи стягнути штраф як з учасника справи, так і з його представника. На сьогодні вже існують приклади такого стягнення. Зокрема, ухвалою від 16.04.2019 у справі № 757/32769/15-ц КІС стягнув штраф із адвоката за те, що він, достовірно знаючи, що провадження за касаційною скаргою «не може бути відкрито, оскільки відповідно до п. 1 частини другої ст. 394 ЦПК постанова суду касаційної інстанції є остаточною та оскарженню не підлягає», все-таки подав касаційну скаргу на постанову Верховного Суду.

Системний аналіз положень статей 44 і 148 ЦПК у сукупності із правозастосовною практикою дає підстави висувати, що запровадження передбачених цими нормами заходів та їх застосування покликане запобігати існуючим на практиці

зловживанням. І суди активно застосовують цей інструментарій. Прикладом може слугувати справа № 2-1242/10 (ухвала КЦС від 02.11.2018). Учасник судового розгляду вчиняв дії, що свідчили про недобросовісне виконання своїх процесуальних обов'язків: порушував порядок у судовому засіданні, голосно кричав, некоректно висловлювався щодо учасників судового розгляду, перешкоджав здійсненню судочинства, не виконував розпорядження головуєчого, чим виявляв явну зневагу до суду та встановлених у суді правил. Факт вчинення таких дій підтверджував наявний у матеріалах справи аудіозапис. Аналогічні дії учасник вчиняв під час розгляду справи в судових засіданнях, що відбулися 05.07.2018, 21.08.2018, що свідчить про їх систематичність. Відмовляючи у відкритті касаційного провадження, КЦС визнав обґрунтованим висновок апеляційного суду про наявність правових підстав для застосування до порушника заходу процесуального примусу у виді штрафу в розмірі 5523 грн.

На жаль, останнім часом учасники справ, не погоджуючись із рішеннями судів, вдаються до вживання нецензурної лексики, лайливих висловлювань на адресу суду, суддів та судової системи загалом, що є неприпустимим у правовій державі. Це очевидно не сприяє покращенню іміджу судової влади та зміцненню її авторитету у суспільстві, підриває авторитет суду. Тож у постанові від 13.03.2019 у справі № 199/6713/14-ц ВП ВС наголосила, що «нецензурна лексика, образливі та лайливі слова чи символи, зокрема, для надання особистих характеристик учасникам справи, іншим учасникам судового процесу, їх представникам і суду (суддям) не можуть використовуватися ні у заявах по суті справи, заявах з процесуальних питань, інших процесуальних документах, ні у виступах учасників судового процесу та їх представників.

Велика Палата Верховного Суду переконана, що використання одними учасниками судового процесу та їх представниками нецензурної лексики, образливих і лайливих слів чи символів у поданих до суду документах і у спілкуванні з судом (суддями), з іншими учасниками процесу та їхніми представниками, а також вчинення аналогічних дій є виявом очевидної неповаги до честі, гідності зазначених осіб з боку тих, хто такі дії вчиняє. Ці дії суперечать основним засадам (принципам) цивільного судочинства (пп. 2 і 11 ч. 3 ст. 2 ЦПК), а також його завданню, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі (чч. 1, 2 вказаної статті). З огляду на це вчинення таких дій суд може визнати зловживанням процесуальними правами та застосувати, зокрема, наслідки, передбачені ч. 3 ст. 44 ЦПК.

Велика Палата Верховного Суду вважає такі дії скажника виявом неповаги до суду й інших учасників процесу та констатує, що подання такої скарги є зловживанням скажником його процесуальним правом, невиконанням обов'язку керуватися завданням цивільного судочинства».

КЦС в ухвалі від 30.07.2021 у справі № 146/561/21, відмовляючи у відкритті касаційного провадження, погодився із висновком апеляційного суду про зловживання скаргником процесуальними правами, що полягало у повторному зверненні до апеляційного суду з однаковими апеляційними скаргами на одне й те ж судове рішення з використанням при цьому в кожній з них некоректної лексики, яка має цинічний (зневажливо-знущальний) характер. Суд наголосив: «У процесуальних відносинах, намагаючись донести певну думку до суду, учасники судового процесу, їхні представники, інші особи мають ретельно підбирати слова, а також з обережністю виявляти емоції щодо інших учасників, їхніх представників, суду, осіб, які не беруть участь у судовому процесі. Суд не повинен толерувати використання нецензурної лексики, образливих і лайливих слів чи символів, зокрема для надання характеристик учасникам справи, іншим учасникам судового процесу, їх представникам і суду (суддям). Такі слова та символи не можна використовувати ні у заявах по суті справи, заявах з процесуальних питань, інших процесуальних документах, ні у виступах учасників судового процесу та їхніх представників».

Поширеними прикладами зловживання є спроби учасників затягти розгляд справи по суті шляхом неодноразового подання скарг на ухвали про відкриття провадження без дотримання процесуальних вимог до таких скарг. Прикладом запобігання безпідставному затягуванню судового розгляду може бути ухвала апеляційного суду 02.08.2018 про повернення апеляційної скарги та стягнення зі скаргника у дохід держави штрафу у розмірі двох прожиткових мінімумів для працездатних осіб у справі № 552/2378/17. Відмовляючи у відкритті касаційного провадження у цій справі, КЦС в ухвалі від 06.09.2018 визнав обґрунтованим та правильним висновок суду апеляційної інстанції про те, що подання численних апеляційних скарг з одними і тими ж недоліками (несплата судового збору, відсутність клопотання про поновлення строку на апеляційне оскарження) на одну й ту саму ухвалу суду першої інстанції про відкриття провадження у справі суперечить завданням цивільного судочинства, визначеним ст. 2 ЦПК, якими повинні керуватись усі учасники цивільного процесу, і такі дії спрямовані на безпідставне затягування розгляду справи. Суд резюмував, що подібна практика подання численних апеляційних скарг спрямована на свідоме невинуватене затягування судового процесу всупереч принципу ефективності судового процесу, направленому на недопущення затягування розгляду справи, порушує права інших учасників судового процесу, суперечить вимогам статей 6, 17 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод стосовно права кожного на розгляд його справи судом упродовж розумного строку та недопустимість зловживання процесуальними правами. Такого ж висновку КЦС дійшов в ухвалі від 20.02.2020 у справі № 438/350/17.

Судова практика свідчить, що іноді сторони, прагнучи й намагаючись досягти бажаного результату у справі, вдаються до найрізноманітніших прийомів

зловживання та аргументації своїх дій. Як влучно зазначено в окремій думці щодо постанови КЦС від 02.10.2019 у справі № 750/3021/18, основною ознакою зловживання процесуальними правами є відсутність наміру вирішити реально існуючий цивільний спір, або забезпечити захист свого реально порушеного права, або намір перешкодити законним діям інших осіб шляхом звернення до суду та створення штучного судового спору, або використання судового спору як способу не виконувати вимоги законодавства щодо здійснення визначених ним дій тощо. Разом з тим, наголошується в окремій думці, межа між дійсним наміром захистити свої права та зловживанням процесуальними правами дуже тонка, а тому суди повинні дуже ретельно з'ясовувати підстави звернення до суду з позовом, заявлення клопотання, подання заяви, наслідки такого звернення та мету, якої має намір особа досягти.

Прикладом витонченості зловживання процесуальними правами є спроби відповідача у справі вкотре подати апеляційну скаргу на ухвалу, яка вже була предметом неодноразового оскарження з тих самих підстав. Так, апеляційний суд ухвалою від 12.01.2018 у справі № 530/1847/16-ц стягнув із відповідача в дохід державного бюджету штраф у розмірі двох прожиткових мінімумів для працездатних осіб за зловживання процесуальними правами. Відповідач подав касаційну скаргу, яку мотивував тим, що апеляційний суд незаконно стягнув штраф за зловживання процесуальними правами, оскільки після набрання чинності ЦПК у новій редакції, яка почала діяти з 15.12.2017, підприємство вперше подало апеляційну скаргу на ухвалу суду першої інстанції про відкриття провадження у справі. Постановою КЦС від 14.11.2018 у згаданій справі касаційну скаргу залишено без задоволення, рішення апеляційного суду – без змін. Доводи заявника визнано безпідставними, оскільки ним було подано апеляційну скаргу, яка стала підставою для накладення штрафу, 19.12.2017, тобто після набрання чинності новою редакцією ЦПК та саме за її подання було стягнуто штраф, а не за подання попередніх апеляційних скарг. А нормами ЦПК не передбачено, що суд може стягнути штраф при поданні декількох аналогічних апеляційних скарг виключно у період дії чинної редакції ЦПК. Посилання касаційної скарги на те, що заявник мав право за правилами нового ЦПК знову подати апеляційну скаргу на ухвалу місцевого суду після 15.12.2017, незважаючи на те, що апеляційний суд уже двічі відмовляв йому у відкритті апеляційного провадження, теж визнані судом безпідставними. Оскільки, подаючи зазначену апеляційну скаргу, підприємство достовірно знало, що апеляційне провадження за нею не може бути відкрито, бо є норма процесуального права, яка імперативно це забороняє (п. 3 частини першої ст. 358 ЦПК), враховуючи, що йому вже двічі було відмовлено у відкритті апеляційного провадження за аналогічними апеляційними скаргами на ту саму ухвалу суду першої інстанції, КЦС погодився із висновком апеляційного суду щодо зловживання заявником процесуальними правами та стягнення за це штрафу у розмірі двох прожиткових мінімумів для працездатних осіб.

В іншій постанові КЦС залишив касаційну скаргу без задоволення, а судові рішення апеляційного суду – без змін, оскільки «ПП систематично вчиняє дії, спрямовані на затягування розгляду справи, подаючи кожного разу апеляційну скаргу на той самий об'єкт оскарження без дотримання вимог ЦПК, не сплачуючи жодного разу судовий збір, не виконуючи вимоги ухвал суду про необхідність усунути недоліки та сплатити судовий збір. Внаслідок затягування розгляду справи скарга на дії або бездіяльність державного виконавця не може бути розглянута по суті заявлених вимог з листопада 2018 р.» (постанова від 07.05.2020 у справі № 551/1166/18).

Схожий висновок міститься у постанові КЦС від 29.07.2020 у справі № 530/544/16-ц: «...суд апеляційної інстанції, накладаючи на ПП штраф, дійшов обґрунтованого висновку про наявність у діях підприємства ознак зловживання процесуальними правами, а саме систематичне вчинення дій, спрямованих на затягування розгляду справи, подаючи кожного разу апеляційну скаргу на той самий об'єкт оскарження без дотримання вимог ЦПК, не виконуючи вимоги ухвал суду про необхідність усунути недоліки та сплатити судовий збір і зазначити поважні причини пропуску процесуального строку для подачі апеляційної скарги. Первісним є позов орендодавця ОСОБА_1 про розірвання договору оренди, а пред'явлений ПП позов є зустрічним, тобто ПП вчиняє дії по унеможливленню здійснення своєчасного судочинства. Апеляційний суд обґрунтовано визнав такі дії заявника зловживанням своїми процесуальними правами, що фактично унеможливорює здійснення судом першої інстанції своєчасного розгляду справи впродовж розумних строків, та стягнув у дохід державного бюджету штраф у вигляді заходу процесуального примусу».

Поширеною досі була практика недобросовісних учасників справ подавати до суду квитанції про сплату судового збору, які вже використовувалися в інших справах. Однак після прийняття КЦС постанови від 03.11.2020 у справі № 530/1630/18 таким «диверсантам» доведеться добре подумати, перш ніж вдаватися до махінацій. Адже КЦС залишив у силі рішення апеляційного суду щодо стягнення з порушника штрафу у розмірі 3842 грн як заходу процесуального примусу, зазначивши таке: «...надання суду квитанцій про сплату судового збору, які вже використані у інших справах, всупереч вимогам Закону України «Про судовий збір», заздалегідь розуміючи, що вони не будуть зараховані до Державного бюджету України, а також наступне неусунення недоліків апеляційної скарги щодо належної сплати судового збору, є свідченням недобросовісного використання наданих законом процесуальних прав на апеляційне оскарження. Апеляційним судом правильно визначено, що подання апеляційної скарги із квитанцією про сплату судового збору в іншій справі, з наступним неусуненням цього недоліку скарги, сприяє затягуванню розгляду справи, оскільки фактично унеможливорює здійснення судом першої інстанції своєчасного розгляду справи впродовж розумних строків».

Подання численних безпідставних заяв про відвід також суперечить завданням цивільного судочинства, визначеним ст. 2 ЦПК, і свідчить про системність зловживання процесуальними правами, що спрямоване на безпідставне затягування розгляду справи. Такі висновки КЦС зробив в ухвалі від 23.07.2018 у справі № 149/1100/17, у постанові від 12.04.2021 у справі № 530/1291/16-ц тощо. Крім того, у зазначеному рішенні від 23.07.2018 КЦС також дійшов висновку, що «у разі визнання судом дії по поданню заяви про відвід зловживанням процесуальними правами у відповідності до ч. 2 ст. 44 ЦПК, така заява про відвід на підставі ч. 3 цієї статті може бути залишена без розгляду. У такому випадку не застосовуються положення ч.3 ст. 40 ЦПК про передачу заяви про відвід на розгляд судді, який не входить до складу суду, що розглядає справу, оскільки у такому випадку заява про відвід не розглядається по суті, а залишається без розгляду самим складом суду, що розглядає справу».

Іноді суди роблять передчасні висновки про зловживання процесуальними правами і необґрунтовано застосовують заходи процесуального примусу, зокрема у вигляді штрафу, за повторне подання апеляційної скарги. Так, постановою КЦС від 23.10.2019 у справі № 521/13969/17 скасовано ухвали апеляційного суду про визнання апеляційної скарги неподаною, про повернення апеляційної скарги та застосування заходів процесуального примусу та окрему ухвалу щодо представника – адвоката. Скасовуючи ці ухвали, суд зазначив: «Суд апеляційної інстанції, повертаючи апеляційну скаргу на підставі п. 1 ч. 1 ст. 44 ЦПК, дійшов передчасного висновку про те, що подача 14.02.2018 адвокатом Ш. в інтересах відповідача Особа_1 апеляційної скарги є зловживанням процесуальними правами, оскільки матеріали справи свідчать про те, що відповідач не отримував копію ухвали апеляційного суду Одеської області від 10.09.2018 про залишення поданої ним апеляційної скарги без руху, а адвокат Ш. така ухвала не направлялась взагалі.

При цьому апеляційний суд не врахував, що по кожній окремій апеляційній скарзі вчиняються окремо процесуальні дії, які передбачені для апеляційного суду. Подача нової апеляційної скарги, якщо це не заборонено ЦПК, не є зловживанням процесуальними правами, а є вчиненням дозволених процесуальним законом процесуальних дій».

Так само не погодився КЦС із рішеннями апеляційного суду про стягнення штрафу як заходу процесуального примусу за невиконання ухвали суду про залишення апеляційної скарги без руху, вказавши при цьому, що таке виконання є правом сторони, а не її обов'язком: «Застосовуючи відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 148 ЦПК до ПП заходи у вигляді штрафу у зв'язку із зловживанням заявником процесуальними правами, суд апеляційної інстанції не надав належної оцінки тому, що особа не може бути примушена до дій, вчинення яких не є обов'язковим для неї.

Ухвалою Полтавського апеляційного суду від 28.05.2019 ПП надано строк для усунення недоліків апеляційної скарги, а саме сплати судового збору. Виконання зазначеної ухвали суду є правом ПП, а не обов'язком.

Таким чином, висновки апеляційного суду про стягнення з ПП в дохід державного бюджету штрафу у розмірі двох прожиткових мінімумів для працездатних осіб, що становить 3842 грн, є помилковими.

Інших правових підстав, передбачених ч. 2 ст. 44 ЦПК, щодо зловживання процесуальними правами заявниками суд не зазначив» (постанова КЦС від 09.09.2020 у справі № 551/434/19).

У постанові від 05.02.2020 у справі № 530/725/18 КЦС дійшов висновку, що повернення апеляційної скарги з тих підстав, що особа не виконала вимоги ухвали про усунення недоліків, можливо лише у тому випадку, коли особа отримала відповідну ухвалу суду, тобто ознайомилася з її змістом, але ухилилася від виконання вимог, указаних в ухвалі. Скасовуючи рішення апеляційного суду, КЦС наголосив, що накладаючи на ПП штраф, апеляційний суд дійшов помилкового висновку про наявність у діях підприємства ознак зловживання процесуальними правами, а саме умисного затягування розгляду справи по суті, оскільки повернення судової кореспонденції до суду з вказівкою причини повернення «за закінченням терміну зберігання» не є доказом належного інформування відповідача.

З метою маніпулювання автоматизованим розподілом сторони вдаються до такого виду зловживання, як подання тотожних позовів, заяв, скарг. Але позови, в яких один і той самий предмет та суб'єктний склад, однак різні підстави, не є тотожними, а тому їх подання не може розцінюватися як спроба маніпулювання автоматизованим розподілом судових справ між суддями й, відповідно, визнаватися зловживанням процесуальними правами відповідно до п. 2 частини другої ст. 44 ЦПК. Про це КЦС зазначив у постанові від 12.10.2020 у справі № 638/5565/18.

Крім власне перегляду судових рішень про стягнення штрафу як заходу процесуального примусу, КЦС у своїй практиці також неодноразово застосовував ст. 148 ЦПК. Зокрема, ще в ухвалі від 15.05.2018 у справі № 323/2941/16-ц КЦС визнав зловживанням процесуальними правами недоброчесні дії банку щодо ненаправлення квитанції про сплату судового збору. Зокрема, банк у супровідному листі від 06.02.2018 зазначав, що додав платіжне доручення про сплату судового збору, в той час як сам оригінал платіжного доручення надіслав у березні 2018 року і датований він був лише 05.03.2018. У результаті з банку стягнуто штраф у розмірі 3524 грн.

КЦС визнає зловживанням повторне подання клопотань про повернення судового збору, які вже були предметом розгляду і судовий збір за якими вже повертався (ухвала від 26.12.2018 у справі № 480/70/16-ц; ухвала від 27.12.2018 у справі № 344/4337/17). Цими судовими рішеннями клопотання залишалися без розгляду і стягувався штраф у дохід держави.

В ухвалах від 20.03.2020 у справі № 753/23673/15-ц та від 22.05.2020 у справі № 200/10900/18 КЦС визнав зловживанням процесуальними правами повторне (неодноразове, систематичне) подання до суду касаційної інстанції заяви про виправлення описки, яка вже була предметом судового розгляду і в задоволенні якої було відмовлено, та стягнув штраф за таке зловживання.

Зловживанням процесуальними правами, за яке КЦС стягував штраф, є також неодноразове подання касаційних скарг на судові рішення, що вже були предметом касаційного перегляду та щодо яких постановлені рішення суду касаційної інстанції про відмову у відкритті касаційного провадження (ухвала від 14.04.2021 у справі № 718/540/15-ц; від 14.09.2020 у справі № 214/773/17), а також неодноразове подання заяв про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами, якщо аналогічні заяви вже були предметом судового розгляду і за такими заявами вже відмовлено у відкритті провадження (ухвала від 05.10.2020 у справі № 344/16649/16-ц).

Є практика КЦС про стягнення штрафу за нецензурну лексику й образливі висловлювання на адресу судової гілки влади, наведені в касаційній скарзі. Суд залишає такі касаційні скарги без розгляду і стягує штраф зі скаржника (наприклад, ухвала від 12.07.2021 у справі № 417/9460/19).

А в ухвалі від 25.02.2020 у справі № 755/25041/14 КЦС задовольнив клопотання представника позивача у справі про застосування до відповідача заходів процесуального примусу, визнав зловживанням процесуальними правами з метою затягування розгляду справи неодноразове подання відповідачем тотожних апеляційних скарг на рішення суду першої інстанції про відкриття провадження у справі за наявності ухвали апеляційного суду про відмову у відкритті апеляційного провадження та стягнув із відповідача штраф за таке зловживання. Слід зазначити, що практика звернення до суду представників сторін з метою запобігти або припинити зловживання іншою стороною ще не досить поширена. А між тим обов'язком адвокатів, за словами Д. Луспеника, є не лише захист свого клієнта та надання йому професійної допомоги, але й протидія тому, щоб інша сторона не зловживала процесуальними правами [4].

Таке бачення поділяє і суддя КГС О. Кібенко, яка зауважила, що запобігання зловживанням процесуальними правами вимагає певної активності від сторін процесу. Враховуючи змагальність процесу, ініціатива щодо застосування судом заходів протидії зловживанням все ж таки має виходити від сторони у справі – так сторона може зазначити про безпідставність касаційної скарги та недобросовісну поведінку іншої сторони у запереченнях щодо відкриття касаційного провадження чи у відзиві на касаційну скаргу. На жаль, поки що учасники процесу рідко користуються таким своїм правом [5].

Відкритим і дискусійним залишається питання щодо порядку визначення судом конкретного розміру штрафу. Його законодавець відніс на розсуд суду, який, постановляючи ухвалу про стягнення штрафу, повинен оцінити тяжкість діяння чи бездіяльності учасника процесу та обрати відповідний розмір штрафу за таке діяння

в межах, передбачених ЦПК. Ненаведення обґрунтованих мотивів щодо визначення розмірів штрафу доволі часто є однією із підстав та доводів апеляційних скарг на ухвали про стягнення штрафу.

Відповідно до частини четвертої ст. 148 ЦПК ухвалу про стягнення штрафу може бути оскаржено в апеляційному порядку до суду вищої інстанції. Оскарження такої ухвали не перешкоджає подальшому розгляду справи. Постанова суду апеляційної інстанції за результатами перегляду ухвали про накладення штрафу є остаточною й оскарженню не підлягає. Ухвала Верховного Суду про стягнення штрафу оскарженню не підлягає.

Незважаючи на визначений нормами ЦПК порядок оскарження ухвал про стягнення штрафу, на практиці учасники справ намагаються все ж таки оскаржувати такі ухвали суду першої інстанції до касаційного суду. КЦС в ухвалях від 10.03.2020 у справі № 591/4258/18, від 12.10.2020 у справі № 274/1067/18 зробив висновки, що за змістом ст. 389 ЦПК, яка є спеціальною нормою процесуального права, що регламентує право касаційного оскарження судових рішень, ухвали суду першої інстанції про стягнення штрафу в порядку процесуального примусу не можуть бути оскаржені у касаційному порядку. А в ухвалі від 11.08.2020 у справі № 759/5110/20 КЦС наголосив, що «ухвала суду апеляційної інстанції про накладення штрафу в порядку процесуального примусу може бути оскаржена до Верховного Суду шляхом подання *касаційної скарги* в порядку, визначеному главою 2 (Касаційне провадження) розділу V (Перегляд судових рішень) ЦПК», а не апеляційної скарги, як це зробив скаржник.

Іноді скаржники аргументують безпідставність застосування штрафу тим, що судом не було винесено жодного усного чи письмового попередження з приводу зловживання процесуальними правами. Але такі доводи є безпідставними, оскільки попередження не є передумовою застосування штрафу. І штраф, і попередження є самостійними заходами процесуального примусу. Про це йдеться в уже згадуваній постанові КАС ВС від 30.11.2020 у справі № 806/1943/18.

Крім того, необхідно розмежовувати зловживання процесуальними правами та зловживання матеріальними (цивільними) правами. Ці правові конструкції відрізняються як по суті, так і за правовими наслідками щодо їх застосування судом. Про це КЦС зазначив у постанові від 03.06.2020 у справі № 318/89/18. Так, при зловживанні процесуальними правами суд має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання, позов, чи застосувати інші заходи процесуального примусу. Натомість правовим наслідком зловживання матеріальними (цивільними) правами може бути, зокрема, відмова у захисті цивільного права та інтересу, тобто відмова в позові. У цій справі апеляційний суд скасував рішення суду першої інстанції та відмовив у позові, пославшись на зловживання процесуальними правами та недопустимість як доказу висновку про оцінку спірного житлового будинку. Проте

процесуальне законодавство не передбачає такої підстави для скасування рішення суду першої інстанції та відмови в позові, як зловживання процесуальними правами. КЦС дійшов висновку, що апеляційний суд на виконання вимог ЦПК не переглянув рішення суду першої інстанції в апеляційному порядку та зробив передчасний висновок про незаконність та необґрунтованість рішення суду першої інстанції.

Відповідно до частини п'ятої ст. 148 ЦПК ухвала про стягнення штрафу є виконавчим документом та має відповідати вимогам до виконавчого документа, встановленим законом. Статтею 4 Закону України «Про виконавче провадження» передбачено, що у виконавчому документі зазначаються, зокрема: назва і дата видачі документа, найменування органу, прізвище, ім'я, по батькові та посада посадової особи, яка його видала; повне найменування (для юридичних осіб) або прізвище, ім'я та, за наявності, по батькові (для фізичних осіб) стягувача та боржника, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або адреса місця проживання чи перебування (для фізичних осіб), дата народження боржника – фізичної особи; ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань стягувача та боржника (для юридичних осіб – за наявності); реєстраційний номер облікової картки платника податків або серія та номер паспорта боржника (для фізичних осіб – платників податків); строк пред'явлення рішення до виконання. У виконавчому документі можуть зазначатися інші дані, якщо вони відомі суду, які ідентифікують стягувача та боржника чи можуть сприяти примусовому виконанню рішення, зокрема місце роботи боржника – фізичної особи, місцезнаходження майна боржника, реквізити рахунків стягувача і боржника, номери їх засобів зв'язку та адреси електронної пошти.

Однак не завжди суди, постановляючи ухвали про стягнення штрафу, дотримуються зазначених вимог. У ЄДРСР є чимало прикладів ухвал, у яких, крім найменування боржника, не зазначено жодних інших відомостей, передбачених ст. 4 Закону України «Про виконавче провадження».

Відповідно до ст. 15 зазначеного Закону стягувачем за рішеннями про застосування штрафу як заходу процесуального примусу є Державна судова адміністрація України. А ст. 12 цього ж Закону передбачає, що виконавчі документи, за якими стягувачем є держава або державний орган, можуть бути пред'явлені до примусового виконання протягом трьох місяців. Отже, на практиці можуть виникати ситуації, коли Державна судова адміністрація України стягне відповідну суму штрафу до моменту розгляду апеляційної чи касаційної скарги на ухвалу про стягнення. Тож у випадку скасування апеляційним судом такої ухвали сторона або її представник будуть змушені звертатися до відповідного територіального підрозділу казначейства із заявою про повернення сплаченого ними штрафу з державного бюджету.

Суд може скасувати постановлену ним ухвалу про стягнення штрафу, якщо особа, стосовно якої її постановлено, виправила допущене порушення та (або)

надала докази поважності причин невиконання відповідних вимог суду чи своїх процесуальних обов'язків. Однак на час підготовки цієї публікації до друку в практиці КЦС таких рішень не було.

Завершуючи аналіз нормативних положень щодо штрафу як заходу процесуального примусу в цивільному судочинстві та судової практики Верховного Суду щодо їх застосування, варто звернути увагу ще й на те, що Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) у своїй практиці теж допускає можливість накладення на особу штрафів у цивільному судочинстві. Тож таке стягнення не може автоматично свідчити про порушення права особи на справедливий судовий розгляд, як про це іноді зазначають у літературі.

У своєму дисертаційному дослідженні А. Ткачук на користь цієї тези наводить приклад зі справи «*Tanbay Tuten v. Turkey*». ЄСПЛ зазначив, що фактично штраф у цій справі являв собою покарання за звернення до суду вищої інстанції у сутяжницькій манері. Більше того, заявниця не скаржилася на те, що вона була неспроможна представити свою справу в суді через покладення на неї відповідного штрафу. На думку ЄСПЛ, право заявниці на доступ до суду не було порушене жодним чином, адже вона мала змогу представити свою справу в судах двох інстанцій перед відмовою касаційного суду розглядати її скаргу. ЄСПЛ у зв'язку із зазначеним повторив, що закріплення можливості накладення судових штрафів для того, щоб запобігти безпідставним зверненням до суду та забезпечити належне відправлення правосуддя саме по собі не суперечить праву на доступ до суду [3, с. 173].

Аналіз судової практики дає підстави дійти висновку, що зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві не є поодинокими і набувають різноманітних проявів та форм. Тож необхідність ефективних способів протидії цим негативним тенденціям не викликає сумніву. Одним із дієвих інструментів запобігання зловживанню та його припинення може стати стягнення штрафу за порушення процесуальних прав та обов'язків. З метою врегулювання проблемних питань стягнення штрафу за зловживання процесуальними правами законодавцю необхідно на рівні ЦПК визначити поняття «зловживання процесуальним правом», унормувати вичерпний перелік таких зловживань, передбачити можливість відстрочки або розстрочки сплати штрафу в разі його накладення з урахуванням майнового, сімейного стану особи тощо. Складність стягнення штрафу на практиці полягає ще й у тому, що встановлення наявності складу цього порушення повністю віднесено на розсуд суду, і в кожному конкретному випадку суд повинен визначити межу між добросовісним використанням процесуальних прав і зловживанням ними, на власний розсуд обирати розмір штрафу в межах, запропонованих ЦПК. Врегулювання зазначених питань на законодавчому рівні сприятиме забезпеченню єдності судової практики та посиленню відповідальності учасників справ за свою процесуальну поведінку в суді.

Перелік використаних джерел

1. Цивільний процесуальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та доповненнями станом на 10.02.2020: Офіц. текст. Київ: Алерта, 2020. 248 с.
2. Куцук К. В. Заходи процесуального примусу в цивільному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2017. 187 с.
3. Ткачук А. О. Зловживання процесуальними правами у цивільному процесі України: дис. ... докт. філософії в галузі юрид. наук. Київ, 2020. 216 арк.
4. Судова практика щодо застосування новел процесу про неприпустимість зловживання процесуальними правами є позитивною. Вебсайт Верховного Суду. 15 березня 2021. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1087726/>
5. Судді Верховного Суду розповіли про зловживання матеріальними і процесуальними правами. Вебсайт Верховного Суду. 10 лютого 2021. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1070738/>

References

1. Civil Procedure Code of Ukraine: current legislation with changes and additions as of 10.02.2020: Ofits. text. K.: Alerta, 2020. 248 p. [ukr.]
2. Kutsyk K. V. Measures of procedural coercion in civil proceedings: dis. for science. degree of Cand. jurid. Science: special. 12.00.03 «Civil law and civil procedure; family law; international private law». K., 2017. 187 p. [ukr.]
3. Tkachuk A. O. Abuse of procedural rights in civil proceedings in Ukraine. Dis. ... Dr. of Philosophy in Law Science. Kyiv, 2020. 216 sheets. [ukr.]
4. Judicial practice regarding the application of novelties of the process on the inadmissibility of abuse of procedural rights is positive. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1087726/> [ukr.]
5. Judges of the Supreme Court reported abuses of substantive and procedural rights. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1070738/> [ukr.]

ВОЛКОВА І. Штраф як захід процесуального примусу в цивільному судочинстві: практика Верховного Суду.

Стаття присвячена аналізу нормативних положень ЦПК щодо штрафу як заходу процесуального примусу за зловживання процесуальними правами та судової практики Верховного Суду щодо його застосування. Виокремлено проблемні питання застосування штрафу, запропоновано шляхи їх урегулювання на законодавчому рівні.

Ключові слова: зловживання процесуальними правами, заходи процесуального примусу, штраф, судова практика, цивільне судочинство.

ВОЛКОВА І. Штраф як мера процесуального примусу в гражданському судопроизводстві: практика Верховного Суду.

Стаття посвящена аналізу нормативних положень ГПК стосовно штрафу як мери процесуального примусу за зловжиття процесуальними правами і судової практики Верховного Суду по його примненню. Виділені проблемні питання примнення штрафу, пропозити їх урегулювання на законодавчому рівні.

Ключові слова: зловжиття процесуальними правами, мери процесуального примусу, штраф, судової практика, гражданське судопроизводство.

VOLKOVA I. Penalty as a measure of procedural compulsion in civil proceedings: the practice of the Supreme Court.

The article is dedicated to the analysis of the normative provisions of the Civil Procedure Code of Ukraine regarding penalties as a measure of procedural compulsion for abuse of process of the court and litigation practice of the Supreme Court on its application. The concept and legal nature of the penalty, the grounds and procedure of its recovery has been explained. The Supreme Court decisions rendered following the results of the review of the Board of Appeals decisions on the recovery of penalty, as well as the practice of penalty recovery for the abuse of process of the Supreme Court, have been studied. Based on the research findings, it was concluded that abuses of the process of the court in civil proceedings are not unusual and take diverse aspects and forms. One of the effective tools to prevent and stop abuse is to recover a penalty for violating procedural rights and obligations. It has been suggested to define the concept of «procedural irregularities» at the legislative level, to regulate an exhaustive list of such irregularities, to provide the possibility of deferral or installment plan for the payment of a penalty in case of its imposition, considering a property, marital status of the individual etc. It has been emphasized that the difficulty of exacting a penalty in practice is that the determination of the elements of a violation is left entirely at the discretion of the court, and in each individual case the court should determine the boundary between the fair use of procedural rights and their abuse, to choose at its discretion the penalty amount within the limits set by the legislator. Furthermore, it was concluded that it is necessary to regulate the mentioned issues in terms of legislation, which will help to ensure the unity of litigation practice and enhance the liability of parties to a case for their procedural conduct in court.

Key words: abuse of process of the court, measures of procedural compulsion, penalty, litigation practice, proceeding in civil cases, party to a trial.